

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μαίρη Λεοντσίνη

ΑΝ ΕΝΑ από τα ερμηνευτικά πλαίσια στην ανάλυση του 20ού αι. είναι η αυξανόμενη παρουσία των γυναικών στον δημόσιο χώρο και η συνακόλουθη ορατότητά τους στον λόγο περί δικαιωμάτων, ο 21ος αι. φαίνεται να φέρνει στο προσκήνιο συλλογικότητες και διεκδικήσεις ομάδων, οι οποίες προτάσσουν στη διαδικασία διαμόρφωσης των ταυτοτήτων τους χαρακτηριστικά που υπερβαίνουν το αποκλειστικό ετεροκανονικό και (αναπόφευκτα) ταξινομικό σχήμα άνδρας vs γυναίκα, ή αρσενικό vs θηλυκό. Οι πολιτικές των ταυτοτήτων, που επέτρεψαν την ορατότητα και ταυτόχρονα βελτίωσαν τη ζωή πολλών ανθρώπων, κατά κύριο λόγο στον δυτικό κόσμο, ενέταξαν στον κοινωνικό λόγο τις διεκδικήσεις των δικαιωμάτων αλλά και την αμφισβήτησή τους. Το πρόταγμα των ακτιβιστών στη δεκαετία του 1980, εν μέσω κινητοποιήσεων με αφορμή το AIDS, «Σιωπή = Θάνατος» απέδωσε καρπούς περίπου σαράντα χρόνια μετά και χάρη στις κοινωνικές μεταβολές του 20ού αιώνα, το φύλο (και αργότερα η σεξουαλικότητα) έγιναν τρέχουσες ταυτοτικές κατηγορίες.

Οι διεκδικήσεις των γυναικείων (αρχικά) και των ΛΟΑΤΚ+ κινημάτων (στη συνέχεια) εισχώρησαν στον κοινωνικό λόγο τόσο ως πολιτικά διακυβεύματα όσο και σε (υπό όρους) αποδεκτές πρακτικές, που συχνά αξίζουν επικύρωση. Οι πολιτικές ταυτοτήτων ευνόησαν την ορατότητα των ΛΟΑΤΚ+ ομάδων και των γυναικών στις εκδοχές της μαζικής και της λαϊκής κουλτούρας, όπως σε σίριαλ, σειρές, ταινίες, διαφημίσεις, μέσα κοινωνικής δικτύωσης αλλά και τουριστικούς προορισμούς. Πόλεις και περιοχές του δυτικού κόσμου (κυρίως) ταξινομήθηκαν ως λιγότερο ή περισσότερο φιλικές στις μη ετεροκανονικές κοινωνικότητες και η διεκδίκηση της «ισότητας» εισχώρησε στις καταναλωτικές πρακτικές. Το ενδιαφέρον των διεθνών οργανισμών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ζητήματα ταυτοτικών δικαιωμάτων ενίσχυσε την ένταξη των αιτημάτων των

σεξουαλικών μειονοτήτων και των γυναικών σε πολιτικές στρατηγικές με μέτρα ευνοϊκά για τη συμμετοχή, την ορατότητα και με στόχο την ισότητα. Ακόμη και σε χώρες εχθρικές προς τα δικαιώματα των γυναικών και των σεξουαλικών μειονοτήτων, όπου π.χ. απαγορεύονται οι εκτρώσεις, οποιαδήποτε μορφή τυπικής συμβίωσης ατόμων του ίδιου φύλου ή χωρίς συμπεριληπτική νομοθεσία για τα τρανς άτομα, οι διεθνείς πρωτοβουλίες και τα νομοθετήματα, (συχνά) ανεξάρτητα από τον βαθμό δέσμευσης σε αυτά, διαμόρφωσαν συνθήκες ορατότητας και διευκόλυναν τις τοπικές κινητοποιήσεις και τον ακτιβισμό.

Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκε «η ορατότητα του κανόνα», δηλαδή η σχετική ικανότητα των κυβερνήσεων και των πολιτών να αναγνωρίζουν και να αλληλεπιδρούν με νέες ιδέες και εικόνες που ορίζουν τα πρότυπα της κατάλληλης/αρμόζουσας συμπεριφοράς στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών και ομάδωσης.¹ Οι κυρίαρχοι λόγοι της πολιτικής, της αγοράς και της κατανάλωσης συμπεριέλαβαν τις γυναίκες και τις ΛΟΑΤΚΙ ομάδες και μπορούμε να μιλάμε για ταχεία εξάπλωση κειμένων, εκφορών, εικόνων και αξιών που αντλούν από τις κινηματικές διεκδικήσεις. Η διαδικασία της οικείωσης συνοδεύεται από αποσιώπηση, απάρνηση και ενίοτε απόρριψη του συλλογικού χαρακτήρα των διεκδικήσεων και την καλλιέργεια ενός σύγχρονου μετριοπαθούς/διαλλακτικού φεμινισμού, ο οποίος εξατομικεύεται, άρα αποκηρύσσει τις επεκτατικές και μετασχηματιστικές διαστάσεις του.² Η έμφαση στη συγχρονία συνοδεύεται από τη διαμόρφωση μιας παρωχημένης και απαρνητικής εικόνας για τον φεμινισμό της (μακρινής) δεκαετίας του 1970, ενώ η αναπροσαρμογή και η οικείωση προτάσσουν τις ατομικές διαστάσεις της ταυτότητας και απορρίπτουν τις απειλητικές διαδικασίες συγκρότησης συλλογικότητας. Έτσι, η συλλογική γυναικεία χειραφέτηση θεωρείται πια δεδομένη και η συγχρονία επιτάσσει την εξατομίκευση των «επιλογών».

Η μετατόπιση από τις πολιτικές της ορατότητας στην οικονομία της ορατότητας³ σηματοδοτείται από την αντικατάσταση των δομικών πα-

1. Ayoub, P. M. (2016). *When states come out: Europe's sexual minorities and the politics of visibility* (p. 22). New York: Cambridge University Press, Cambridge studies in contentious politics.

2. Jonathan Dean (2010). Feminism in the Papers. *Feminist Media Studies*, 10(4), 391-407.

3. Βλ. ενδεικτικά: Banet-Weiser, S. (2018). *Empowered: Popular feminism and popular misogyny*. Duke University Press. Hildebrandt, T., & Chua, L. J. (2017). Negotiating in/visibility: The political economy of lesbian activism and rights advocacy. *Development and Change*, 48(4), 639-662. Clark-Parsons, R. (2021). "I see you, I believe you, I

ραγόντων της γυναικείας υποτέλειας από την προώθηση του ενδυναμωμένου θηλυκού (ή ΛΟΑΤΚΙ) υποκειμένου. Η πολιτική της ορατότητας περιγράφει την πολιτική διαδικασία της διασφάλισης της ορατότητας, που αποκρύπτεται από τα μίντια, τον πολιτικό λόγο και τον νόμο, άρα όταν η πολιτική πλαισιώνει την ορατότητα, μπορεί να οδηγήσει σε αγωνιστικές διεργασίες, οι οποίες μπορούν να επιφέρουν κοινωνική μεταβολή.⁴ Στην οικονομία της ορατότητας το αίτημα για ορατότητα διαχωρίζεται από κάθε πολιτικό πρόγραμμα και εν πολλοίς παρουσιάζεται ως κεκτημένο. Στο μεταφεμινιστικό έμφυλο καθεστώς, έχει επιτευχθεί η οικείωση των ατομικών δικαιωμάτων και η δυνατότητα της επικύρωσής τους. Παράγεται έτσι ένα ενδυναμωμένο υποκείμενο με αυτόβουλη δράση και αποστασιοποίηση από συλλογικές διεκδικήσεις και τον «ακραίο» φεμινισμό, που τοποθετείται σε παρελθόντα χρόνο. Στην οικονομία της ορατότητας, ο σύγχρονος εγκρατικός και ταπεινός φεμινισμός των κυρίαρχων λόγων αναδεικνύει ένα εξατομικευμένο θηλυκό (ή ΛΟΑΤΚΙ) υποκείμενο, το οποίο αναγνωρίζει την ακαμψία των έμφυλων ανισοτήτων αλλά αναζητά τις λύσεις στην ατομική δράση.⁵ Η επίτευξη της ισότητας γίνεται ατομική ευθύνη των γυναικών και η επιτυχία της εξαρτάται από την προσωπική πρωτοβουλία. Αυτό το σχήμα αφορά τις λευκές και μεσοαστές γυναίκες. Από τη στιγμή που η (νοούμενη ως χειραφετημένη) θηλυκότητα εξατομικεύεται, η επιτυχία και η ατομική διαχείριση της αυτόβουλης δράσης εντάσσονται σε ένα πλαίσιο αποταύτισης από τον φεμινισμό (και τα συναφή κινήματα). Στην ίδια λογική, η αναγνώριση των ατομικών δικαιωμάτων αποδέχεται την παρουσία των γκέι ανδρών, στον βαθμό που ικανοποιούνται οι προϋποθέσεις της συμμετοχής τους στην αγορά και δεν απειλούν το ετεροκανονικό καθεστώς με κινητοποιήσεις ή συλλογικές διεκδικήσεις. Καθώς οι αγορές έχουν επεκταθεί και περιλαμβάνουν ατομικά συναισθήματα και συγκινήσεις, η αυτοεκτίμηση και η ενδυνάμωση μπορούν να γίνουν εμπορικές επωνυμίες και να πωλούνται και να αφορούν τόσο τα κορίτσια όσο και τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα.⁶

stand with you”: #MeToo and the performance of networked feminist visibility. *Feminist Media Studies*, 21(3), 362-380.

4. Stead, V. S. (2019). Economies of Visibility as a Moderator of Feminism: “Never mind Brexit. Who won Legs-it!”. *Gender, Work and Organization*, 26(8), 1.156-1.175.

5. Mavin, S., Elliott, C., Stead, V., & Williams, J. (2019). Economies of visibility as a moderator of feminism: “Never mind Brexit. Who won Legs-it!”. *Gender, Work & Organization*, 26(8), 1.156-1.175.

6. Banet-Weiser, S. (2015b). “Confidence you can carry!”: Girls in crisis and the market for girls’ empowerment organizations. *Continuum*, 29(2), 182-193.

Το προϊόν στην οικονομία της ορατότητας είναι το θηλυκό σώμα, αλλά οι γυναίκες είναι ταυτόχρονα αγοράστριες και διαχειρίστριες των σωμάτων τους. Στον καπιταλισμό που λειτουργεί προς όφελος των αδιαμεσολάβητων δυνάμεων της αγοράς, η ανοδική κοινωνική κινητικότητα επιτυγχάνεται χάρη στην αυτοφροντίδα και στην ατομική διαχείριση του εαυτού/της εαυτής. Η αυτοδυνάμωση προτείνεται ως εργαλείο για την καταναλωτική γυναικεία παρουσία, ενώ ατονούν οι κοινωνικές και οικονομικές δομές που αποδυναμώνουν τις θηλυκότητες και τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα.⁷ Στην οικονομία της ορατότητας, ενδυναμωτικές εικόνες των κοριτσιών, των γυναικών ή και των ΛΟΑΤΚ+ συνυπάρχουν με κακοποιητικές προτροπές και ομοφοβικά ή τρανσφοβικά κηρύγματα αναδεικνύοντας τη συνθετότητα των σύγχρονου πολιτισμικού τοπίου. Όπως σημειώνει η Banet-Weiser:

Η κουλτούρα είναι τόσο πλούσια και περίπλοκη, που δεν μπορούμε να την αντιμετωπίσουμε στην κυριολεξία της και το να προσεγγίζει κανείς τη μέλη της κουλτούρας σε διπολικά πλαίσια είναι βαθιά αντιπαραγωγικό.⁸

Η οικονομία της ορατότητας χρειάζεται σεξουαλικές ιστορίες και ο κοινωνικός λόγος τις παρέχει διευρύνοντας τα όρια του διανοητού αλλά και ταυτόχρονα αλλάζοντάς τες. Από τις αρχές του 21ου αι. η κινηματική παρουσία των ΛΟΑΤΚ+ και γυναικείων συλλογικοτήτων καθίσταται ορατή και οι προτεραιότητές τους σταδιακά εντάσσονται στον δημόσιο λόγο, είτε με τη μορφή αιτημάτων και διεκδικήσεων ή με τη μορφή λαϊφστάιλ.

Το διεθνές τοπίο

Η ένταξη της έμφυλης ισότητας στους Στόχους για Βιώσιμη Ανάπτυξη από τον ΟΗΕ το 2015 σηματοδοτεί το αυξανόμενο διεθνές ενδιαφέρον για τα φύλα και τη σεξουαλικότητα, αφού συμπεριλαμβάνει τη σχετική συζήτηση στο πρόγραμμα για τη βελτίωση των συνθηκών στον πλανήτη σε οικουμενικό επίπεδο. Σε αυτό το πλαίσιο, φαίνονται τα αποτελέσματα του έργου των γυναικείων οργανώσεων, οι οποίες στόχευαν (και συνεχίζουν να στοχεύουν) στη λήψη μέτρων για την άρση των έμφυλων ανισοτήτων και την εμπέδωση της ισότητας, της συμπερίληψης και της (ισότιμης) συμμετοχής ανεξαρτήτως (ταυτότητας) φύλου και σεξουαλικού προ-

7. Banet-Weiser, S. (2015). Keynote address: Media, markets, gender: Economies of visibility in a neoliberal moment. *The Communication Review*, 18(1), 53-70.

8. Banet-Weiser, 2015, *op.cit.*, 53-70, 54.

σανατολισμού. Η διατύπωση των στόχων για τη βιώσιμη ανάπτυξη ήταν η κατάληξη μιας σειράς από διεθνείς συναντήσεις των Ηνωμένων Εθνών με θέμα την κατάσταση των γυναικών στον πλανήτη και την έμφυλη ανισότητα. Η πρώτη από αυτές έγινε στο Μεξικό το 1975 και διατύπωσε την ανάγκη για πλήρη έμφυλη ισότητα και κατάργηση των διακρίσεων εις βάρος των γυναικών, την ολοκλήρωση και την πλήρη συμμετοχή των γυναικών στην ανάπτυξη, ενώ παράλληλα αναγνώρισε την αυξανόμενη συνεισφορά των γυναικών στη διεθνή ειρήνη.

Το 1980, η Διεθνής Συνάντηση της Κοπεγχάγης εντόπισε την αντινομία ανάμεσα στα (εγγυημένα) δικαιώματα των γυναικών και τη δυνατότητα να τα ασκήσουν. Μέτρα για την ισότητα, την ανάπτυξη και την ειρήνη κρίθηκαν απαραίτητα ώστε να επιτευχθούν η ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση, στις ευκαιρίες για απασχόληση και η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας.

Η Διεθνής Σύνοδος του Ναϊρόμπι το 1985 στόχευε στην αποτίμηση της προόδου που είχε επιτευχθεί στη συνέχεια των προηγούμενων διεθνών δεσμεύσεων και κατέληξε ότι μικρός αριθμός γυναικών είχε επωφεληθεί από τα ανειλημμένα μέτρα. Αναζητήθηκαν νέοι τρόποι για να αντιμετωπιστούν τα εμπόδια στα οποία προσέκρουσαν οι βασικές προτεραιότητες της δεκαετίας, δηλαδή η ισότητα, η ανάπτυξη και η ειρήνη. Για να αποτιμηθεί η πρόοδος στην υλοποίηση των στόχων εξετάστηκαν τα συνταγματικά και νομικά μέτρα, η ισότητα στην κοινωνική και πολιτική συμμετοχή και στη λήψη αποφάσεων. Στην ίδια Σύνοδο, η έμφυλη ισότητα αναλύθηκε με ενιαίο τρόπο ως συστατικό της σύνολης ανθρώπινης δράσης και όχι επιμέρους δικαίωμα, το οποίο αφορά μέρος του πληθυσμού.

Στη διάρκεια της Τέταρτης Παγκόσμιας Διάσκεψης για τις γυναίκες το 1995 στο Πεκίνο, τονίστηκε η δυσχέρεια των γυναικών να εξασκήσουν τα —κατά τα άλλα— εγγυημένα δικαιώματά τους στα πεδία της ίσης πρόσβασης στην εκπαίδευση, στις ευκαιρίες απασχόλησης και στις επαρκείς υπηρεσίες υγείας. Το 2000 ακολούθησε η υπογραφή της Ανακήρυξης της Χιλιετίας και οι αρχηγοί 189 χωρών δεσμεύτηκαν σε μετρήσιμους στόχους ως το 2015, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι καμία χώρα δεν είχε επιτύχει τους στόχους των προηγούμενων διεθνών συναντήσεων.⁹

Οι φεμινιστικές οργανώσεις ενεπλάκησαν στον διάλογο για τους στόχους της Βιώσιμης Ανάπτυξης και παράλληλα εξέφρασαν τις διαφωνίες τους αναφορικά με την πορεία των διεθνών συναντήσεων και τις αποφάσεις που διατυπώνονται σταδιακά. Η βασική ανησυχία εντοπίζεται στο

9. Dhar, S. (2019). Gender and sustainable development goals. In *India's Social Sector and SDGs* (pp. 203-227). Routledge India.

γενικό πλαίσιο, το οποίο σταθεροποιείται σε αναπτυξιακή και όχι δικαιωματική προοπτική. Οι στόχοι δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στα δικαιώματα στην υγεία, στην υγεία των μητέρων και στην αντιμετώπιση του HIV/AIDS εις βάρος των οικονομικών και πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών. Επίσης, εξέφρασαν την αντίθεσή τους στη διπολική έννοια της έμφυλης ισότητας, η οποία εφαρμόστηκε σε ορισμένα κράτη καταγγέλλοντας την αγνόηση των ΛΟΑΤΚ+ αιτημάτων.¹⁰

Δίνεται επίσης έμφαση στην ενδυνάμωση και όχι στην επαρκή αναγνώριση των δομικών επικαθορισμού, οι οποίοι παράγουν την έμφυλη ανισότητα. Η ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τις προϋποθέσεις της (δηλαδή χωρίς συγκεκριμένους μηχανισμούς ικανούς να εγγυώνται τη διάθεση οικονομικών πόρων, χρόνου και σχετικής επιμόρφωσης), ενώ η ανάπτυξη επισκιάζει την αναδιανεμητικές πολιτικές, που είναι απαραίτητες όταν επιβραδύνεται η ανάπτυξη ή σε εποχές κρίσεων. Οι προγραμματικές δεσμεύσεις για το 2030 δίνουν πεδίο για αντιπαράθεση, αλλά και για συνεχή πολιτική διεκδίκηση, δηλαδή για αδιάλειπτη συμμετοχή στην παρακολούθηση των δεικτών και στην ενδεχόμενη αναδιατύπωση των μέτρων αυτών καθ αυτών.¹¹

Το ελληνικό τοπίο

Στη δεκαετία του 2000, αρχίζει να ενισχύεται η δράση των φεμινιστικών και των ΛΟΑΤΚΙ οργανώσεων, έπειτα από μια σοβαρή κάμψη στη διάρκεια της καταναλωτικής δεκαετίας του 1990. Από το 2000 και μετά δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα διάφορες μορφές γυναικείων, φεμινιστι-

10. Βλ. σχετικά Dhar, 2019, *op.cit.*

11. Esquivel, V. (2016). Power and the Sustainable Development Goals: a feminist analysis. *Gender & Development*, 24(1), 9-23. Kabeer, Naila (2016). Gender equality, economic growth, and women's agency: the "endless variety" and "monotonous similarity" of patriarchal constraints. *Feminist Economics*, 22(1): 295-321 Sepúlveda Carmona, Magdalena, & Donald, Kate (2014). What does care have to do with human rights? Analysing the impact on women's rights and gender equality. *Gender & Development*, 22(3): 441-458. Azcona, G., & Bhatt, A. (2020). Inequality, gender, and sustainable development: measuring feminist progress. *Gender & Development*, 28(2), 337-355. Mölders, T. (2019). Rethinking gender: feminist perspectives on Sustainable Development Goals in the light of (re) productivity. *GAIA-Ecological Perspectives for Science and Society*, 28(2), 95-99. Fredman, S., Kuosmanen, J., & Campbell, M. (2016). Transformative equality: Making the sustainable development goals work for women. *Ethics & International Affairs*, 30(2), 177-187. Odrowaz-Coates, A. (2021). Definitions of Sustainability in the Context of Gender. *Sustainability*, 13(12), 6.862.

κών και ΛΟΑΤΚΙ οργανώσεων με τυπική ή άτυπη μορφή, όπως τα γυναικεία τμήματα των επίσημων πολιτικών κομμάτων και των συνδικάτων, κοινωνικοί φορείς και οργανισμοί, γυναικεία δίκτυα με μορφή ΜΚΟ, αυτόνομες γυναικείες και φεμινιστικές οργανώσεις, αγροτικοί συνεταιρισμοί κ.λπ. Η ΛΟΑΤΚΙ+ παρουσία στον δημόσιο χώρο εμπεδώνεται σταδιακά χάρη στην αυξανόμενη επιτυχία των Pride στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις. Στο κινηματικό πεδίο, δυναμική (παρότι ενίοτε βραχύβια) είναι η παρουσία νεανικών κυρίως οργανώσεων, οι οποίες πραγματεύονται σύγχρονα ζητήματα συγκρότησης ταυτοτήτων και σχέσεων εξουσίας στην κομβική αλληλεπίδραση φύλου, τάξης, φυλής και σεξουαλικότητας (Φέμην@tre, GenderAsphyxia, No woman's land, Bra-Stards»), οργανώσεις που εμφανίζονται δημόσια με αφορμή συμβάντα της επικαιρότητας, όπως π.χ. η υπόθεση της μετανάστριας Σάναα Ταλέμπ («Μπεφλόνα», «Ομάδα Γυναικών Αναρχοσυνδικαλιστικής Πρωτοβουλίας Ροσινάντε»), αλλά και οργανώσεις με αποτύπωμα ικανό να αναδείξει τα αιτήματα και τη μακροπρόθεσμη διαμόρφωση κοινότητων όπως η Λεσβιακή Ομάδα Αθήνας, οι ομάδες QueerTrans, Queericulum Vitae, Athens Pride, Colour Youth, Οικογένειες Ουράνιο Τόξο, ΛΟΑΤ ΑμεΑ, ΟΛΚΕ (Ομοφυλοφιλική Λεσβιακή Κοινότητα Ελλάδος) κ.λπ. Ο χώρος για τη διεκδίκηση των τρανς κοινωνικοτήτων κερδίζει σταδιακά ορατότητα με την έκδοση αυτοβιογραφιών από τρανς σεξεργάτριες, σε κάποιες περιπτώσεις με νομικές επιπτώσεις. Το περιοδικό *Κράξιμο* που εξέδιδε η ακτιβίστρια Πάολα Ρεβενιώτη από το 1981, μηνύθηκε λόγω «παραγωγής πορνογραφίας και διαφθοράς των ηθών και των παραδόσεων». Οι τρανς γυναίκες κατά τη δεκαετία του 1990 παρουσιάζονταν στα ΜΜΕ υποτιμητικά, ως υπερσεξουαλικά, περίεργα και σκανδαλώδη υποκείμενα, σε πρωινές και μεσημεριανές εκπομπές. Αξιοσημείωτη είναι η ίδρυση του ΣΑΤΤΕ (Σωματείο Αλληλεγγύης Τραβεστί Τρανσέξουαλ Ελλάδος), το 2003 και το 2010 του ΣΥΔ (Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών), το οποίο λειτουργεί μέχρι και σήμερα στηρίζοντας τις θεσμικές διεκδικήσεις των τρανς ατόμων.¹² Ιδιαίτερη σημασία για τα νέα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα έχει και η ίδρυση των ομάδων των Υπερήφανων Γονέων, γονέων με ΛΟΑΤΚΙ παιδιά, και του Orlando LGBTQ+ Ψυχική Υγεία Χωρίς Στίγμα με πεδίο δράσης την ψυχική υγεία και την αποπαθολογικοποίηση των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, καθώς και η σημαντική δράση της Ομάδας Πολύχρωμο Σχολείο, με δυναμική παρουσία στον χώρο της εκπαίδευσης.

12. Βλ., σχετικά, Leontsini, Mary, & Papadaku, Yulie (2018). Trans Subjects in the Making: The Quest for Recognition in Greek Trans Women's Autobiographies. *Storytelling, Self, Society*, 13(1), Article 4 [available at: <https://digitalcommons.wayne.edu/storytelling/vol13/iss1/4>].

Η παρουσία των ΛΟΑΤΚΙ+ κοινοτήτων και η εμπέδωση της προβληματικής των φύλων και της σεξουαλικότητας από το 2000 και μετά γίνεται ιδιαίτερα αισθητή και στον χώρο της καλλιτεχνικής παραγωγής. Η ακτιβιστική δράση δηλαδή επιφορώνει (αργά αλλά σταθερά) στην αισθητική διερεύνηση στο πλαίσιο της έκρηξης των καλλιτεχνικών μορφών.

Το 2003 ιδρύθηκαν οι εκδόσεις Πολύχρωμος Πλανήτης από μέλος της τρανς κοινότητας, με προτεραιότητα στη ΛΟΑΤΚΙ+ βιβλιοπαραγωγή, το 2009 η ταινία του Πάνου Κούτρα *Στρέλλα* με την τρανς πρωταγωνίστρια Μίνα Ορφανού απέσπασε τέσσερα βραβεία, το 2007 ξεκίνησε η ετήσια διεξαγωγή του Outview Film Festival, φεστιβάλ ΛΟΑΤΚΙ+ ταινιών. Το περιοδικό *Antivirus* εκδίδεται από το 2003 και η ελληνική ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα έχει έντονη online παρουσία με blogs και sites όπως το *lesbian.gr* και το περιοδικό *10%*. Το ντουέτο «ΦΥΤΑ», πολλές drag performance, τα queer φεστιβάλ «What Queer Fest» (2010) και το Athens Festival of Queer Performance (2019) μεταξύ άλλων γίνονται σημεία συνάντησης της κοινότητας αλλά και προβεβλημένα πολιτιστικά δρώμενα στην Αθήνα. Το 2015 ο χώρος AMOQA (Athens Museum of Queer Arts) στεγάζει καλλιτεχνικές εκδηλώσεις κούρι περιεχομένου, ενώ η εκδοτική πρωτοβουλία Queer Ink εμφανίζεται το 2016 και από το 2018 slam events με queer θεματική και αισθητική.

Σε νομοθετικό επίπεδο, η διεύρυνση του συμφώνου συμβίωσης ώστε να περιλαμβάνει και τα ομόφυλα ζευγάρια το 2015 (4356/2015), η επέκταση της δυνατότητας αναδοχής τέκνων και από ομόφυλα ζευγάρια το 2018 (4538/2018) και ο νόμος για τη Νομική Αναγνώριση Ταυτότητας Φύλου (4491/2017) που επιτρέπει στα τρανς άτομα να αλλάξουν το όνομα και το φύλο στα επίσημα έγγραφα τους χωρίς ιατρικές ή άλλες προϋποθέσεις σηματοδοτούν την αναγνώριση όχι μόνο των ΛΟΑΤΚΙ+ αιτημάτων (πολλά εκ των οποίων δεν έχουν ακόμη ικανοποιηθεί), αλλά κυρίως τη συμπερίληψη των ζητημάτων φύλου και σεξουαλικότητας στον επίσημο λόγο της πολιτείας και τη συνακόλουθη ορατότητά τους.

Η δεύτερη δεκαετία του 2000 μπορεί να χαρακτηριστεί από τη σταδιακή τοποθέτηση του φύλου στο επίκεντρο του κοινωνικού λόγου στην Ελλάδα. Επιπτώσεις ομοφοβικού εκφοβισμού όπως (μεταξύ άλλων) αυτή του Γιακουμάκη, του Φιλίππου, η ευρύτατη κάλυψη της δολοφονίας του Ζακ Κωστόπουλου, η έκρηξη του ελληνικού #metoo και η έμφαση στις γυναικοκτονίες εισάγουν ζητήματα όπως η έμφυλη βία, η ομοφοβική, τρανσφοβική (κ.λπ.) εν τέλει μισογυνική θεμελίωση της σύγχρονης ελληνικότητας, τα οποία αναδύονται εκφράζοντας τις δεσμεύσεις, τις αγκυλώσεις και τα όρια τόσο των πολεμίων τους όσο και των υποστηρικτών τους. Σε κάθε περίπτωση, η ιεραρχική διάσταση του φύλου εμπε-

δώνεται στον λόγο περί ανισοτήτων και μετατρέπεται σε αναλυτικό εργαλείο διεκδίκησης.

Οι υποθέσεις Γιακουμάκη και Κωστόπουλου, με διαφορετικές ιδιότητες η καθεμιά, θεματοποιούνται ως συλλογικά τραύματα της κοινότητας και γίνονται ζωντανά αρχεία της δημόσιας μνήμης.¹³ Παράλληλα, η κινηματική δράση, αφετηρία της οποίας ήταν η δολοφονία του Γρηγορόπουλου τον Δεκέμβριο του 2008, αναλύεται μέσα από το πρίσμα της σύγκρουσης αρρενωποτήτων και συνδέεται με «μια βαθιά αντιπαράθεση, και ανασφάλεια, που αφορά την αρρενωπότητα της ύστερης νεωτερικότητας».¹⁴

Η υπόθεση Γιακουμάκη

Εδώ θα αναφερθώ στην υπόθεση Γιακουμάκη, καθώς είναι εμβληματική για πολλά από τα θέματα, τα οποία αναλύονται σε αυτό τον τόμο. Στις 6 Φεβρουαρίου του 2015, ο Βαγγέλης Γιακουμάκης, φοιτητής στη Γαλακτοκομική σχολή ΕΠΑΣ Ιωαννίνων, δηλώθηκε αγνοούμενος. Στις 16.03.2015 εντοπίστηκε νεκρός, με επίσημη αιτία θανάτου αιμορροϊκό σοκ από τραύμα στο δεξιό επικάρπιο. Από τη στιγμή της εξαφάνισης, το περιστατικό απασχόλησε τα ΜΜΕ, οργανώθηκαν καμπάνιες για την αναζήτησή του και μετά τον εντοπισμό του έγινε λόγος για συστηματικό εκφοβισμό, λεκτική και σωματική βία σοβαρής μορφής εις βάρος του, από ομάδα Κρητικών συμφοιτητών του. Η «υπόθεση Γιακουμάκη» έγινε αφορμή για να ανοίξει μία μεγάλη συζήτηση σχετικά με τον σχολικό εκφοβισμό, τα αίτιά του, αλλά και τα μέτρα και τις πολιτικές που θα τον απέτρεπαν. Ο σχολικός εκφοβισμός και το μπούλινγκ δεν ήταν ωστόσο άγνωστες θεματικές στην εκπαιδευτική κοινότητα, καθώς, εκτός από εκτενή έρευνα με στόχο την καταγραφή του φαινομένου, είχαν ήδη πραγματοποιηθεί επιμορφώσεις προσωπικού και δράσεις στα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.¹⁵ Η σχετική συζήτηση και δράση ωστό-

13. Βλ. Αθανασίου, Α., Γρ. Γιουγκούσης, & Δ. Παπανικολάου (επιμ.), *Κουήρ Πολιτική και Δημόσια Μνήμη. 30 κείμενα για τον Ζακ*. Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ/Παράρτημα Αθήνας 2020 [διαθέσιμο στο https://rosalux.gr/sites/default/files/publications/rosalux_queerpolitics.pdf].

14. Βλ. σχετικά: Χαλκιά, Α. (2012), *Η κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότητες και ο έμφυλος Δεκέμβρης*. Στο Α. Αποστολέλλη & Α. Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα* (σσ. 215-250). Αθήνα: Πλέθρον/Κοινωνιολογία.

15. Βλ. Leontsini, M., Zambeta, E., Askouni, N., Papadaku, Y., & Psochios, N. (2016). *Research review on violence in Greek schools*. Draft Report, of the International

σο, παρ' όλη την έκτασή τους, σπάνια αναφέρονται στις επιπτώσεις του ομοφοβικού εκφοβισμού και στις συνέπειες της έμφυλης διάστασής του.

Στα περισσότερα δημοσιεύματα σχετικά με την εξαφάνιση και τον θάνατο του Βαγγέλη Γιακουμάκη, τόσο στον έντυπο όσο και στον ηλεκτρονικό Τύπο της εποχής, δινόταν έμφαση στις βίαιες πρακτικές και στην αδικία που υπέστη. Για μεγάλο διάστημα, ο ελληνικός Τύπος έκανε λόγο για παρενόχληση και μπούλινγκ εις βάρος ενός αγοριού, που συμμετείχε στα επικίνδυνα παιχνίδια της αγορίστικης παρέας, χωρίς να τα καταγγέλλει, αποδεχόμενο την παρενόχληση και σεβόμενο την αξία της εχεμύθειας, αφού σε συμφωνία με τις «αυθεντικές κρητικές αρχές» δεν εξέθετε τους συμμαθητές του, προδίδοντάς τους στη διοίκηση της Σχολής. Από τη στιγμή της εξαφάνισής του οργανώνονται καμπάνιες για την αναζήτησή του, ενώ τα πρώτα δημοσιεύματα μετατρέπουν την υπόθεση σε ένα είδος αινίγματος προς επίλυση: «Το μυστικό της εξαφάνισης βρίσκεται μέσα στη Γαλακτοκομική Σχολή», που την καθιστούν τόπο για παράτολμες ατασθαλίες και ύποπτες συνήθειες. Η κτηνοτροφική ενασχόληση συνδηλώνει παράλληλα την εγγύτητα με την ανεξέλεγκτη φύση και ενισχύει τη μιντιακή εμβέλεια του συμβάντος. Στις 26.02.2015 η Γραμμή Ζωής Silver Alert κάνει έκκληση για αναζήτηση και στις 28.02.2015 πραγματοποιείται συγκέντρωση με τον ίδιο στόχο. Η δίκη και τα νέα δεδομένα που προκύπτουν στα ακροατήρια τροφοδοτούν τη συζήτηση στα ΜΜΕ. Η δίκη ολοκληρώνεται τον Ιούλιο του 2020 με την ενοχή των κατηγορούμενων. Η μακροχρόνια διάρκειά της επανέφερε συχνά στον κοινωνικό λόγο την υπόθεση, με δημοσιεύσεις σκηνών και στοιχείων, μεταβάλλοντάς την σε εμβληματική επίπτωση μπούλινγκ, ενώ κυκλοφόρησαν δύο τραγούδια με θέμα τη δολοφονία. Η ομάδα των Κρητικών αγοριών έμεινε στον ίδιο όροφο στο οικοτροφείο της Γαλακτοκομικής Σχολής, όπου όπως φαίνεται η συγκατοίκηση εξαρτάται από την κοινή καταγωγή (όπως συμβαίνει και στα καταστήματα κράτησης). Οι νέοι άνδρες, οι οποίοι προορίζονταν να γίνουν κτηνοτρόφοι (κατά πάσα πιθανότητα επιστρέφοντας) στην Κρήτη, απομακρυσμένοι από τον τόπο καταγωγής και διαμονής τους καλλιεργούν μια ιδιότυπη «αρρενωπή κρητικότητα» μέσω της στενής επαφής και της συντροφικότητας που αναπτύσσεται μεταξύ τους. Διαβάζουμε ότι:

Το 80% των αιτήσεων στην περίφημη Γαλακτοκομική Σχολή Ιωαννίνων είναι από παιδιά κτηνοτρόφων που τα στέλνουν οι γονείς τους να εκπαιδευτούν με σκοπό να ανοίξουν πίσω στο σπίτι τυροκομεία και εργαστήρια, για

να μην φεύγει το γάλα όσο όσο στους βιομήχανους, λέει ο Χάρης Ματσάγκας, δάσκαλος στη Σχολή.¹⁶

Η βελτίωση της παραγωγής και των όρων διάθεσης και εκμετάλλευσης των αγροτικών προϊόντων είναι τα κίνητρα φοίτησης στη σχολή, όπου η αρρενωπή τοπικότητα αναπτύσσεται ταυτόχρονα με την κτήση της ειδικής γνώσης, που θα χρησιμεύσει στην αποδοτικότερη εκμετάλλευση της τοπικής παραγωγής. Η πρόσδεση στην τοπικότητα λοιπόν λειτουργεί σε πολλά επίπεδα και νοηματοδοτεί πρακτικές και τακτικές.

Στα βίντεο που κυκλοφόρησαν, βλέπουμε σκηνές πάλης, συνεχούς ανταγωνισμού, καψόνια, αλλά και συνδηλώσεις ερωτικού περιεχομένου. Η παρέα των αγοριών από την Κρήτη διαμορφώνει τους εσωτερικούς δεσμούς της με πρακτικές μύησης, αστεία, καψόνια και πειράγματα, που καλλιεργούν την αρρενωπή κρητικότητα, σε απομακρυσμένο τόπο, αλιεύοντας ή επινοώντας τοπικά στοιχεία διάκρισης. Η διάκριση αφορά την ιεράρχηση στο εσωτερικό της ομάδας τους, αλλά και την ανάπτυξη της διακριτότητας από άλλες ομάδες της σχολής. Πρόκειται δηλαδή για μια επιμέρους χωρική και χρονική συνάφεια σε σχέση με την ομοκοινωνικότητα και διάφορους τρόπους με τους οποίους η εν λόγω ομάδα καλλιεργεί έμφυλες διευθετήσεις.¹⁷

Οι αρρενωπές ομοκοινωνικές ομάδες και οι πρακτικές τους έχουν μελετηθεί ευρέως στο πλαίσιο της στρατιωτικής ζωής, των φοιτητικών αδελφοτήτων στις φοιτητικές εστίες, των οπαδικών πρακτικών, των σχολών υψηλού γοήτρου στη Γαλλία (όπου τυπικά απαγορεύονται), αλλά και σε περιβάλλοντα κράτησης και εγκλεισμού.¹⁸

16. Από το περιοδικό *Τυροκόμος* της AGRENDA, Ιούνιος 2021 [https://www.agronews.gr/files/tyrokomos_10_17.pdf].

17. Βλ. σχετικά: Kariotis, F. G. (2019). *An education in sexuality and sociality: Heteronormativity on campus* (p. 58). Lanham, MD: Lexington Books και Bodó, C., Szabó, G., & Turai, R. K. (2019). Voices of masculinity: Men's talk in Hungarian university dormitories. *Discourse & Society*, 30(4), 339-358.

18. Βλ. ενδεικτικά: Benitez, M. M., & Palacios, O. B. (2018). Male homosociality as a nucleus of resistance to possible transformations of hegemonic masculinity. *PSOCIAL*, 4(2), 31. Bird, S. R. (1996). Welcome to the men's club: Homosociality and the maintenance of hegemonic masculinity. *Gender & Society*, 10, 120-132. Britton, Dana M. (1990). Homophobia and Homosociality: An Analysis of Boundary Maintenance. *The Sociological Quarterly*, 31(3), 423-439 [accessed September 26, 2018. doi:10.1111/j.1533-8525.1990.tb00337.x]. Crewe, B. (2014). Not looking hard enough: Masculinity, emotion, and prison research. *Qualitative Inquiry*, 20(4), 392-403. Flood, M. (2008). *Men, sex, and homosociality: How bonds between men shape their sexual relations with women*. *Men and Masculinities*, 10, 339-359. Gilmartin, S. K. (2007). Crafting

Η κρητική ομάδα στην Κτηνοτροφική Σχολή παρουσιάζει στοιχεία αρρενωπής ομοκοινωνικής ομάδας, με πειράγματα, καψόνια, παρενοχλήσεις, χονδροειδή αστεία, σεξουαλικά υπονοούμενα, καζούρα και υποτιμητικές πράξεις εις βάρος ορισμένων μελών της ομάδας. Οι δεσμοί στο εσωτερικό της ομάδας συσφίγγονται καθώς τα «κατορθώματα» ενισχύουν τη συννεοχή και την αλληλεγγύη, ενώ παράλληλα καλλιεργούν συναισθηματικά συνανήκειν.

Η χρονική περίοδος της φοίτησης στην Κτηνοτροφική Σχολή γίνεται μια ενδιαμέση στιγμή ανάμεσα στην εφηβικότητα και την ενηλικίωση, που συμπίπτει με την επιστροφή στον έλεγχο της κοινότητας καταγωγής και στην ανάληψη των επαγγελματικών καθηκόντων. Αυτή η ενδιαμέση στιγμή επιτρέπει την παράταση της αγορίστικης κατάστασης, την ξεγνοιασιά της παρατεταμένης εφηβείας λίγο πριν από την (οριστική)

heterosexual masculine identities on campus. *Men and Masculinities*, 9, 530-539. Hammarén, N., & Johansson, T. (2014). Homosociality: In Between Power and Intimacy. *SAGE Open* [https://doi.org/10.1177/2158244013518057]. Hasso, F. S. (2018). Masculine love and sensuous reason: the affective and spatial politics of Egyptian Ultras football fans. *Gender, Place & Culture*, 25(10), 1.423-1.447. Kiesling, S. F. (2005). Homosocial desire in men's talk: Balancing and re-creating cultural discourses of masculinity. *Language & Society*, 34, 695-726. Kossakowski, R., Antonowicz, D., & Jakubowska, H. (2020). The reproduction of hegemonic masculinity in football fandom: An analysis of the performance of Polish ultras. In *The Palgrave handbook of masculinity and sport* (pp. 517-536). Palgrave Macmillan, Cham. Lipman-Blumen, Jean (1976). Toward a Homosocial Theory of Sex Roles: An Explanation of the Sex Segregation of Social Institutions. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1(3), 15-31 [https://doi.org/10.1086/493272]. Mac An Ghail, M. (1994). *The making of men: Masculinities, sexualities and schooling*. Buckingham, UK: Open University Press. Malmio, I. (2022). Rituals of (un) changing masculinity: cohesion or diversity? A study of the fraternization traditions of Swedish cadets' at the Military Academy. *Norma*, 1-15. Martin, Patricia Yancey, & Robert A. Hummer (1989). Fraternities and Rape on Campus. *Gender & Society*, 3(4), 457-73. McCloskey, Daniel (2020), Brothers as Men: Masculinity, Homosociality, and Violence Among Fraternity Men. *University Scholar Projects*, 63 [https://opencommons.uconn.edu/usp_projects/63]. Messner, M. (2001). Friendship, intimacy and sexuality. In S. M. Whitehead & F. J. Barrett (eds.), *The masculinities reader* (pp. 253-265). Cambridge, UK: Polity Press. Mills, M. (2001). *Challenging violence in schools: An issue of masculinities*. Buckingham, UK: Open University Press. Pascoe, C. J., & Tristan Bridges (2016). *Exploring Masculinities: Identity, Inequality, Continuity and Change* (1st ed.). Oxford, UK: Oxford University Press. Robbins, Alexandra (2019). *Fraternity: An Inside Look at a Year of College Boys Becoming Men* (1st ed.). New York, NY: Dutton. Syrett, Nicholas L. (2009). *The Company He Keeps: A History of White College Fraternities*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press. Yunusoğlu, E. (2021). *Man to Man: Understanding Hegemonic Masculinity in Turkey through Homosocial Interactions*. Master's thesis, Middle East Technical University.

ενηλικίωση και την αναπόφευκτη ρύθμιση της κοινωνικότητας, η οποία επιτάσσει τη συμμόρφωση. Η ικανότητα να μην ενηλικιώνονται, να μη γίνονται ακόμη άνδρες, ορίζει την ελευθερία στις αγορίστικες ομοκοινωνικές ομάδες.¹⁹

Η συμμετοχή στις μεγάλες σχολές της Γαλλίας ή στις αμερικανικές αδελφότητες σημαίνει συνήθως ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου, πρόσβαση σε πόρους ή και καλλιέργεια σχέσεων ικανών να εγγυώνται συμμετοχή σε επαγγελματικές ομάδες υψηλού γοήτρου. Τα καψόνια λειτουργούν ως εργαλείο ή μέσο για ένταξη στην κλειστή ομάδα, για την εγχάραξη των αξιών που την διέπουν, την επικύρωση της ιδιότητας του μέλους, την αφιέρωση στις αρχές της και την επιβεβαίωση της ανωτερότητάς της έναντι άλλων ομαδώσεων.²⁰ Η ομοκοινωνικότητα που αναπτύσσεται στο πλαίσιο τους σφραγίζει τη συμμετοχή και τα αξιοσημείωτα κατορθώματα της ομάδας σφραγίζονται με τελετουργίες, που ενισχύουν την υπερηφάνεια και την έπαρση των μελών, στη μακρά διάρκεια. Επενεργεί ως οργανωτικό στοιχείο των κοινωνικοσεξουαλικών σχέσεων, διαμορφώνει έναν τύπο εξιστόρησης που υποκινεί τον ανταγωνισμό, τις συλλογικές και ομαδικές σεξουαλικές δράσεις καθώς και πρακτικές επιτήρησης.²¹

Στην περίπτωση της κρητικής αγορίστικης παρέας στην Κτηνοτροφική Σχολή, τα καψόνια, οι καζούρες, οι παρενοχλήσεις και οι εξευτελισμοί πραγματοποιούνται ανάμεσα σε ομοίους, που στοχεύουν να ιεραρχήσουν την ομάδα τους, η μύηση αφορά κάτι που κανείς δεν κατέχει, δηλαδή εν προκειμένω την κρητική αρρενωπότητα, εκτός τόπου.²² Σε αυτή την ενδιάμεση κατάσταση, τα καψόνια και οι εξευτελισμοί εις βάρος κάποιων εξυπηρετούν την εσωτερική ιεράρχηση και λειτουργούν ως «φράχτης» που ορίζει την ομάδα από τον έξω κόσμος. Γίνονται μέσο για ένταξη στην κλειστή ομάδα, εγχάραξη των αξιών που τη διέπουν, επικύρωση της ιδιότητας του μέλους, ενίσχυση της αφιέρωσης στις αρχές της και επιβεβαίωση της ανωτερότητάς της έναντι άλλων ομαδώσεων, με όρους καταγωγικής τοπικότητας.²³ Η αρρενωπή ομοκοινωνικότητα

19. Kimmel, Michael S. (2008). *Guyland: the perilous world where boys become men* (p. 116). New York: Harper, Chicago.

20. Renaud, Guillaume, & Lamy Yvon (1992). Le “bizutage” dans les classes préparatoires aux grandes écoles. In *Genèses, 9, Conservatisme, libéralisme, socialisme*, sous la direction de Étienne Balibar (pp. 138-149).

21. Vaynman, Margaret J., Sandberg, Sveinung, & Pedersen, Willy (2020). “Locker room talk”: male bonding and sexual degradation in drinking stories. *Culture, Health & Sexuality*, 22(11), 1.235-1.252.

22. Kimmel, 2008, *op.cit.*, p. 110.

23. Renaud & Lamy 1992, *op.cit.*, pp. 138-149.

ιεραρχεί όσους συμμετέχουν σε αυτή προτάσσοντας κανόνες αρρενωπών επιδόσεων, με σεξουαλικές διαστάσεις. Οι τελετάρχες πλαισιώνονται από εκτελεστικά όργανα εναλλάσσοντας εξευτελισμούς και χονδροειδείς παρενοχλήσεις. Η αρρενωπή κρητικότητα χρειάζεται όλες τις μορφές αρρενωπότητας για να χτίσει τον φράχτη της και να αποκλείσει διαρροές, οι οποίες πιθανώς να την εξέθεται. Τα μέλη της ομάδας επιδίδονται σε πάλη, πειράγματα, υπερβολική χρήση αλκοόλ, παιγνιώδεις πρακτικές, όπως π.χ. η μετατροπή ενός αγοριού, προφανώς του λιγότερο δυνατού, σε σκύλο, για να καθιερώσουν την εσωτερική ιεραρχία. Η περίφραξη της ομάδας στον εαυτό της, η αποσιώπηση των πρακτικών εκτός της, η διαφύλαξη της μυχιότητας και η αποφυγή κάθε κοινοποίησης διασφαλίζουν τις θέσεις των μελών.

Στο πλαίσιο της κλειστότητας και της περίφραξης, οι νταήδες συνυπάρχουν με τις «αδελφές» με σύνθετες σχέσεις εξουσίας, υποτέλειας, κυριαρχίας και διαφιλονίκησης, διαβαθμίζοντας τις επιδόσεις της αρρενωπής επιτέλεσης. Όσο το πλαίσιο των κατορθωμάτων και των εξευτελισμών παραμένουν μέσα στον φράχτη, οι ιεραρχήσεις επικυρώνονται και το συναίσθημα του συνανήκειν ενισχύεται. Σε αυτή την κλίμακα σχέσεων, ο Γιακουμάκης αναλύθηκε ως «η αδελφή», που στο ευρύτερο πλαίσιο της «αδελφοφοβίας» υπέστη τη μοιραία συνέπεια.²⁴ Είναι προφανές ότι οι σεξουαλικές προτιμήσεις ή η σεξουαλική ταυτότητά του, όπως και των άλλων μελών της αγορίστικης κρητικής ομάδας παραμένουν άγνωστες κι ενδεχομένως χωρίς σημασία. Δεν ξέρουμε αν ο Βαγγέλης Γιακουμάκης ήταν θηλυπρεπές αγόρι. Κατανοούμε ότι υφίστατο εξευτελιστική μεταχείριση και σωματική βία, καθώς πίσω από τον φράχτη της ομοκοινωνικής ομάδας, εκτυλίσσονταν σκληρές βίας με στόχο την ιεράρχηση των αρρενωποτήτων. Οι σωματικές μάχες και η βία ήταν μέρος της ζωής της ομάδας στον ενδιάμεσο χώρο της Κτηνοτροφικής Σχολής και ταυτόχρονα στοιχείο των δεσμών που αναπτύσσονταν ανάμεσα στα αγόρια, σε βαθμό που οι φιλονικίες τους προέβαλαν τη δύναμη της σχέσης τους.²⁵ Η ομάδα θα συνέχιζε να αναπτύσσει τη δράση της αν αυτή δεν είχε αποκαλυφθεί. Από τη στιγμή που ο Γιακουμάκης διαμαρτυ-

24. Βλ. Γιαννακόπουλος, Κώστας (2020). *Ζακ/Zakie O. Μνήμη και κουήρ παραβατικότητα*. Στο Αθηνά Αθανασίου, Γρηγόρης Γκουγκούσης, & Δημήτρης Παπανικολάου (επιμ.), *Κουήρ Πολιτική. Δημόσια Μνήμη. 30 Κείμενα για το Ζακ*, ό.π., σσ. 67-74 και Γιαννακόπουλος, Κώστας (2021). «Βία κατά των θηλυπρεπών ανδρών στη μεταπολεμική και σύγχρονη Ελλάδα». *Σύγχρονα Θέματα*, 150-151, 122-128.

25. Kariotis, Frank G. (2014) Towards an Intersectional Approach to Patriarchy: Male Homosociality in an American Context. *Institute of Development Studies (IDS) Bulletin*, 45(1), 104-110.

ρήθηκε, διέρρηξε τη συμφωνία της περιφραξής, εξέθεσε τα μυστικά των δεσμών και τις διαδικασίες ιεράρχησης. Οι νταήδες έπρεπε να διαφυλάξουν την αρρενωπή υπεροχή τους και να αποπέμψουν τη μολυσματική εκθήλυνση. Οι ομοερωτικές διαστάσεις των καίφονιών, των πειραγμάτων, της σωματικής πάλης και της καζούρας στο πλαίσιο της ομοκοινωνικής κρητικότητας συνιστούσαν επιτελέσεις και επιδόσεις αρρενωπότητας. Τα ομοερωτικά υπονοούμενα, οι βρισιές και οι εξευτελιστικές εκφορές δεν αναφέρονταν απαραίτητα στη σεξουαλικότητα, αλλά είχαν πάντα έμφυλο νόημα.

Η λέξη «πούστης/αδελφή» λειτουργεί ως μέσο για να εκφράζουν τα αγόρια την απόστασή τους από μη αρρενωπές συμπεριφορές γενικά και για να παράγουν την κοινή κατανόηση της αρρενωπότητας στο εσωτερικό της ομάδας.²⁶

Η κοινή κατανόηση (στο εσωτερικό) της ομάδας συμπεριλαμβάνει ομοερωτικές πρακτικές, με την προϋπόθεση ότι αυτές δεν εκφέρονται με «γυναικείο τρόπο». Στον ενδιάμεσο χώρο και χρόνο της φοίτησης στη Γαλακτοκομική Σχολή, η ομοκοινωνική ομάδα λειτουργούσε ως «ασφαλής περιοχή», που διαφύλασσε από τη διακινδύνευση της ετεροκανονικότητας και των προνομίων που αυτή αποδίδει στους άνδρες και στην αρρενωπότητα, στον βαθμό που οι πρακτικές της δεν κοινοποιούνται. Η αρρενωπότητα παράγεται ως έμφυλη επιτέλεση και επίδοση, αλλά και ως ομοκοινωνικό θέσπισμα και εγγυάται την αποφυγή κάθε εκθήλυνσης.²⁷ Η συλλογική αποσιώπηση των ομοερωτικών πρακτικών στο εσωτερικό των ομοκοινωνικών ομάδων επικυρώνει την ιεραρχία και την υπεροχή της ετεροκανονικότητας. Η άρση της συλλογικής αποσιώπησης εκλαμβάνεται ως θηλυκή πρακτική, ως διάρρηξη της άρρητης συμφωνίας, και τιμωρείται. Στη συνέχεια η αστυνόμευση και ο εκτοπισμός των «θηλυκών» στοιχείων καθίστανται αναπόφευκτες ανταπαντήσεις για τη διαφύλαξη των ορίων της αρρενωπής κυριαρχίας. Από τη στιγμή που ο Γιακουμάκης καταγγέλλει την καχομεταχείριση και τον εξευτελισμό, γίνεται η αδελφή που εκθέτει τη μυχιότητα και τους δεσμούς της αρρενωπής ομάδας.

Η εμπέδωση της ετεροκανονικότητας στην ομοκοινωνική ομάδα συμπεριλαμβάνει ομοερωτικές πρακτικές, οι οποίες συμβολικά νοηματοδοτούνται ως «αρρενωπές». Η εκ νέου νοηματοδότηση που εμπίπτει στο

26. Bodó, C., Szabó, G., & Turai, R. K. (2019). Voices of masculinity: Men's talk in Hungarian University dormitories. *Discourse & Society*, 30(4), 339-358.

27. Atuk, T. (2021). Comrades-in-[Each Other's]-Arms: Homosociality, Masculinity and Effeminacy in the Turkish Army. *Men and Masculinities*, 24(1), 127-143

κλισέ «έτσι κάνουν οι άντρες»²⁸ επιτρέπει την ενεργοποίηση συνδηλώσεων επιθετικότητας, δικαιοδοσίας στα σώματα, πολεμικής αναμέτρησης και υποταγής. Ο «φράχτης» της Σχολής και οι συνθήκες μερικής απομόνωσης μετατρέπουν τις ομοερωτικές πρακτικές ανάμεσα σε αγόρια ή άνδρες σε πλαίσιο ετεροκανονικής ανθεκτικότητας, στον βαθμό που διαμείβονται σε εφήμερες συνθήκες και χωρίς οριστικούς ταυτοτικούς προσδιορισμούς. Με αυτό τον τρόπο, η ομοερωτικότητα γίνεται συστατικό στοιχείο της αρρενωπής όψης της ετεροκανονικότητας, υποτάσσει τους θηλυκούς συμβολισμούς. Οι ιεραρχήσεις της αρρενωπότητας επαναφέρουν τη συνεχή διακύβευση της ετεροκανονικότητας. Οι ομοερωτικές πρακτικές καθίστανται δυνατές επειδή επικυρώνονται νοηματικά από την αστιγμάτιστη επιθυμία. Στην αγορίστικη ομάδα η ομοερωτικότητα συνδέεται με την ομοφυλοφιλική αποταύτιση, αφού συμπεριλαμβάνει πρακτικές βίας, επιβολής και επίδειξης δύναμης, που συμβολικά απευθύνονται στις γυναίκες. Η εκ νέου νοηματοδότηση των παρενοχλητικών ή κακοποιητικών ενεργημάτων μπορεί να πάρει τη μορφή «πλάκας», καλύπτοντας τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας.²⁹

«Για πλάκα»

Το μεγαλύτερο μέρος των δημοσιευμάτων για την υπόθεση Γιακουμάκη, πριν από τη σύνταξη της δικογραφίας, απέφυγε τη σύνδεση του μπούλινγκ με το φύλο ή τη σεξουαλικότητα. Η παρουσίαση και η ανάλυση της κάλυψης της υπόθεσης Γιακουμάκη από τον Τύπο ξεπερνούν τα όρια αυτού του κειμένου. Εδώ θα αναφερθούν ενδεικτικά παραθέματα, τα οποία ενισχύουν τη θεμελίωση της εν λόγω υπόθεσης στην ετεροκανονικότητα.

Όταν οι συμμαθητές του Γιακουμάκη απολογούνται, εξισώνουν τις πρακτικές τους με «πλάκα» και εισάγουν το χιούμορ ως δυνητικά αθωωτικό πλαίσιο. Η χρήση σκωπτικών ή και εξευτελιστικών επωνυμιών, τα ομοφοβικά πειράγματα και η σωματική πάλη ή ο καβγάς «για πλάκα» είναι συνηθισμένες συνθήκες σε εφηβικές αρρενωπές ομαδώσεις.

Η κουλτούρα της «ευθυμίας», που ανακαλεί ευρύτερα διαδεδομένες παραδοχές της κρητικότητας δεσμεύει στην αζήμια κοινωνικότητα και στη συγγνωστή ανεμελιά της νεότητας. Οι συνδηλώσεις της χαράς

28. Ward, Jane (2015). *Not Gay. Sex Between Straight White Men* (p. 162). New York: New York University Press.

29. Ward, 2015, *op. cit.*

και της ευφροσύνης επισύρουν τη θετική και παιγνιώδη διάσταση της εκάστοτε συνθήκης και την εγκαρδιότητα της χιουμοριστικής σχέσης. Καθώς όμως τα όρια ανάμεσα στο χιούμορ, στα πειράγματα και στην παρενόχληση παραμένουν αμφισβητούμενα, ενδέχεται να κυμαίνονται ανάμεσα στην έκφραση απαρέσκειας και την επίφθονη επίθεση.³⁰ Στις αγορίστικες ομοκοινωνικές ομάδες όπου η αναμέτρηση δυνάμεων, η εγχάραξη και η διαφύλαξη των ορίων της ετεροκανονικότητας επιτάσσουν την ομοφοβική αστυνόμευση, τα χιουμοριστικά ενεργήματα επικυρώνουν τις στερεοτυπικές παραδοχές της ετεροκανονικότητας και καταπατούν τις υποσχέσεις της αβλαβούς ευθυμίας. Όταν οι βίαιες πράξεις και οι εξευτελισμοί υπερβαίνουν τα όρια της κλειστής ομάδας, όπως στην περίπτωση του Γιακουμάκη, η δικαιολογία του χιούμορ ή της «πλάκας» παύουν να διασφαλίζουν την εγκυρότητα των προθέσεων της. Αυτή τη στιγμή, το υποκείμενο που αμφισβητεί τη θρυλούμενη καλοπιστία του ομαδικού δεσμού, στιγματίζεται ως στερούμενο χιούμορ, σε μια ύστατη προσπάθεια διατήρησης των αξιών που ενδύεται η χιουμοριστική εκφορά. Οι καθημερινές μορφές της βίας ευτελίζονται και τα μέλη της ομάδας δυσκολεύονται να διακρίνουν πότε ξεπεράστηκαν τα όρια ανάμεσα στην πλάκα και στην παρενόχληση.³¹ Ο ευτελισμός της παρενοχλητικής ή βίαιης εκφοράς εξομαλύνεται από τη χιουμοριστική, την παιγνιώδη παρουσίαση της κατάστασης και εν τέλει επικυρώνεται. Τα σεξιστικά υπονοούμενα, οι ρητές ιεραρχήσεις της αρρενωπότητας, ο εξευτελισμός της θηλυκής διάστασης διατρέχουν την κουλτούρα της ευθυμίας και της ευφροσύνης και ενισχύουν τις παραδοχές που την υποβοηθούν. Το χιούμορ δεν συγκροτεί απλώς δικαιολόγηση των προθέσεων, τη στιγμή που εκτίθενται οι επιβλαβείς συνέπειες των πρακτικών της ομάδας. Αντίθετα, συγκροτεί συστατικό στοιχείο της αγορίστικης ομοκοινωνικότητας για να διασφαλίσει τα όρια ανάμεσα στον ομοερωτισμό και την ομοφυλοφιλία μέσω του ευτελισμού των θηλυκών εκφορών: ρυθμίζει τις έμφυλες ταυτότητες πλαισιώνοντας και νοηματοδοτώντας τις σεξουαλικές πρακτικές. Με άλλα λόγια, η χιουμοριστική απόδοση εμπεδώνει την ετεροκανονική αρρενωπότητα και πειθαρχεί τα σώματα.³² Ταυτόχρονα, η χιουμοριστι-

30. Για τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στα χιουμοριστικά πειράγματα και την παρενόχληση στο σχολικό πλαίσιο, βλ. Odenbring, Y., & Johansson, T. (2021). Just a Joke? The Thin Line between Teasing, Harassment and Violence among Teenage Boys in Lower Secondary School. *The Journal of Men's Studies*, 29(2), 177-193.

31. Βλ. Diefendorf, S., & Bridges, T. (2020). On the enduring relationship between masculinity and homophobia. *Sexualities*, 23(7), 1.264-1.284.

32. Βλ. Kehily, Mary Jane & Nayak, Anoop (1997). "Lads and Laughter": Humour and the production of heterosexual hierarchies. *Gender and Education*, 9(1), 69-88.

κή εκφορά συγκαλύπτει τις κακοποιητικές πρακτικές με την υποτιθέμενη αποδοχή της.

Στο πλαίσιο της διερεύνησης της υπόθεσης Γιακουμάκη, η προσφυγή στην «πλάκα» μπορεί να αιτιολογηθεί ως χαρακτηριστικό των «νέων», που τη δικαιούνται, ειδικά στο ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στην αγροτική παιδικότητα και την ενηλικίωση. Παράλληλα όμως συνδέεται εννοιολογικά και με την ευθυμία της κρητικότητας, που γίνεται αντικείμενο υπεράσπισης. Η δήλωση του πατέρα του θύματος «Η Κρήτη δεν είναι αυτή που δείχνουν» αντλεί από τις διαδεδομένες εικόνες της κρητικότητας, όπως η ανδρική βία και η ευθυμία, που στην περίπτωση αυτή έχουν μοιραία αποτελέσματα. Τα κρητικά χαρακτηριστικά γίνονται τόπος διαφιλονίκησης και επεξηγηματικό πλαίσιο ταυτόχρονα: από τη μια καλλιεργούνται από την ομάδα των σπουδαστών στον ενδιάμεσο χώρο και χρόνο της φοίτησης μακριά από τον τόπο καταγωγής, κι από την άλλη χρησιμοποιούνται από τον πατέρα του Γιακουμάκη ώστε να «καθαρθούν», αφού διαφοροποιούνται από την κακοποίηση και την εξόντωση. Η συλλογική διεκδίκηση της κρητικότητας γίνεται διακύβευμα και ερμηνευτικό πλαίσιο ταυτόχρονα: καλλιεργείται από την ομάδα των σπουδαστών με μοιραία αποτελέσματα, ενώ ως αντικείμενο υπεράσπισης από τον πατέρα, μετακυλίζει την ευθύνη για την απώλεια του Βαγγέλη στην κακή εκδοχή της και στις υποκειμενικές ερμηνείες των κακόβουλων νέων. Η έμφυλη διάσταση της κρητικότητας αναδεικνύει τη σημασία της ερμηνείας της: η καλλιέργεια της αρρενωπότητας της ομοκοινωνικής ομάδας και οι συνακόλουθες ιεραρχήσεις γίνονται μονοπάτια του φύλου και της σεξουαλικότητας με δυνητικά αντίθετα αποτελέσματα και νοήματα.

Η αναφορά στην υπόθεση Γιακουμάκη συνοψίζει μεγάλο μέρος των θεμάτων που εξετάζουν οι επιμέρους έρευνες των συγγραφέων του τόμου. Στο ευρύτερο πλαίσιο της ομοφοβικής, λεσβοφοβικής, τρανσφοβικής ελληνικής κοινωνίας, οι αρρενωπότητες και οι θηλυκότητες διαμορφώνονται με όρους συγκρούσεων, με τραύματα και συνεχείς αναμετρήσεις των εμπλεκόμενων.

Η παρατήρηση του Άγγελου Σκίμπα σε μια ακαδημία ποδοσφαίρου αναδεικνύει την ομοκοινωνική παραγωγή της αρρενωπότητας και τις απαραίτητες ιεραρχήσεις της.

Οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριες της Θεανώς Πυροβολιασιάνου αναφέρονται στις κακοποιητικές όψεις της καθημερινότητας όσων δεν εντάσσονται στο ετεροκανονικό πλέγμα και πραγματεύονται ταυτοτικές θέσεις μέσα από επώδυνες αποσιωπήσεις και δηλώσεις.

Ο Νίκος Ψόχιος, με εργαλείο τις αφηγήσεις ζωής, αναλύει τις διαδικασίες γνωστοποίησης της ομοερωτικής επιθυμίας, την ανάγκη για αδι-

άλειπτη υπενθύμιση και τη συνεχή επεξεργασία των συναισθημάτων και των πρακτικών.

Ο Σπύρος Μποβιάτσης, με εστίαση στη μνημονική ανασυγκρότηση της παιδικής ηλικίας και της εφηβείας ομοερωτικών νέων ανδρών εξηγεί την οικογενειακή διευθέτηση της παρεκκλίνουσας ταυτότητας και τις αναγνώσεις της παιδικής ηλικίας μέσα από το πρίσμα της σεξουαλικότητας.

Ο Μαρίνος Χουντάλας ασχολείται με τους άνδρες νηπιαγωγούς, τις επιπτώσεις του στιγματισμού της αρρενωπότητας και τους τρόπους αναπαραγωγής των μισογυνικών δομών στο πλαίσιο ενός «γυναικείου» επαγγέλματος.

Η Γιούλη Παπαδάκου, αντλώντας από τη μακροχρόνια έρευνά της στις ΛΟΑΤΚΙ+ νεανικές κοινωνικότητες, στη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα που χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη παρουσία των ΛΟΑΤΚΙ+ ταυτοτήτων και πρακτικών στην Αθήνα, εξηγεί την επώδυνη σχολική πορεία, τις οικογενειακές αντιστάσεις και τις εξισοροπητικές επιπτώσεις της ανακάλυψης της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας.

Η Πέρσα Κερεντζή διερευνά τις «αδύνατες σχέσεις» των γυναικών που ζουν με γυναίκες, δίνοντας έμφαση στα αιτήματα των ομοερωτικών γυναικών για αναγνώριση και στις συνεχείς δοκιμασίες των οικογενειακών σχέσεων.

Η Μαριάννα Ντερβισαλιάϊ σε συνεργασία με την Πέρσα Κερεντζή μελετούν τις πορείες των καθηγητριών στο Πανεπιστήμιο, τις συνεχείς συγκρούσεις ρόλων και τις ενοχοποιητικές αποβλέψεις για αναγνώριση και επιτυχία.

Η Σεριφέ Σιράκ μελετά τις νοσηματοδοτήσεις της μαντίλας από μορφωμένες μουσουλμάνες της Θράκης και τις εμφατικές διεκδικήσεις τους για πραγμάτευση της γυναικείας μουσουλμανικής ταυτότητάς τους στην Ελλάδα.

Η Ελένη Πατσιατζή εξετάζει την πολυθρόλητη «λογοτεχνία της κρίσης» στην Ελλάδα και επισημαίνει ότι ο μυθοπλαστικός λόγος περί κρίσης εντοπίζει τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης στην «κρίση της αρρενωπότητας».

Οι διασταυρώσεις, οι πορείες και οι παρεκβάσεις στα μονοπάτια του φύλου της σεξουαλικότητας εξετάζονται στα κείμενα που ακολουθούν. Ο ανά χείρας συλλογικός τόμος είναι αποτέλεσμα του επιστημονικού έργου, το οποίο παράγεται στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα» του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι εργασίες του τόμου βασίζονται σε έρευνες, των οποίων